

Stroje na smrt

**Plynové vozy
a nacistická technologie
konečného řešení.**

1943

TRAUMATA
VÁLKY

Vojtěch Kyncl

FRANK

VOJTĚCH KYNCL

**STROJE
NA SMRT**

ALFA
VALENTIN

TRAUMATA VÁLKY

Edice představuje nové pohledy na vojenské konflikty, jejichž traumatizující dopad lze sledovat i desítky let po jejich ukončení. Příběhy obětí, svědků a zločinců zrcadlí hluboké společenské otřesy, které zejména Evropě přinesla válka. Odborně pojaté publikace se zabývají také každodenním životem „malých“ jednotlivců stížených válkou, a to na pozadí přelomových událostí starého kontinentu.

VOJTĚCH KYNCL
**STROJE
NA SMRT**

PLYNOVÉ VOZY
A NACISTICKÁ TECHNOLOGIE
KONEČNÉHO ŘEŠENÍ

NAKLADATELSTVÍ
EPOCHA

HISTORICKÝ
ÚSTAV AV ČR

Copyright © Vojtěch Kyncl, 2014
Cover © Milena Burgrová, 2014
Czech Edition © Nakladatelství Epoque,
Historický ústav AV ČR, Praha 2014

ISBN 978-80-7425-222-8 (Nakladatelství Epoque)
ISBN 978-80-7286-235-1 (Nakladatelství Historický ústav)

Motto

Vedoucí muži u operačních skupin na východě si ve stále větší míře stěžovali, že popravčí komanda trpí duševním a morálním tlakem těchto masových poprav a nejsou schopna je dlouhodobě vykonávat. Vím o tom, že lidé z těchto komand sami skončili v blázinci, a proto musela být nalezena nová a lepší metoda zabíjení.

August Becker,
tvůrce plynových vozů, před soudcem v roce 1960

Tato práce patří Františkovi z Čáslavi, kterého odvezli do východního Polska, protože byl žid. Z jeho rozvětvené rodiny na něho vzpomíná už jen sestřenice Eva, jež se vrátila z Osvětimi. Její vyprávění o něm se při našich přednáškách stává mementem pro dnešní mladé lidi o té hrůzné době.

Obsah

K edici Traumata války	11
Úvod	15
I. Milosrdná smrt, operace „T4“ a „14f13“	20
II. Plynové vozy druhé generace	39
Arthur Nebe a první pokus	43
Výrobní proces	56
Sachsenhausen	64
III. Plynové vozy třetí generace	68
IV. Plynové vozy v Srbsku a Sovětském svazu	93
Sajmiště	93
Minsk a Baranoviči	98
Smolensk a Mogilev	103
Stavropol a Teberda	107
Kyjev, Krasnodar a Charkov	109
Svědci z „druhé strany“	112
Akce 1005	114
V. Vyhlazovací tábor v Chełmnu nad Nerem a revír 77	117
Muži zvláštního komanda a jejich okolí	133
Druhá fáze života tábora	163
VI. Vyhlazovací tábor v Malém Trostinci	168
Akce Minsk-Koidanow, 1.–3. března 1942	177
Vyklizení ghetta v Minsku	180
Příběh Hanuše Münze	183
VII. Tábory „operace Reinhardt“	195
Bežzec	197
Sobibor	209
Treblinka	215
VIII. Walter Rauff	229

IX. Soudy	241
Chełmno	244
Plynové vozy	251
Jak elegantně osvobodit zločince	258
Soud v případě Bělorusko a Malý Trostinec	266
„Malý Eichmannův proces“ a „operace Reinhardt“	268
Rakušané a sudetští Němci v „operaci Reinhardt“	275
Závěr	278
Přílohy	285
Realizace plynových vozů v rámci RSHA	286
Životopisy pachatelů	287
Prameny a literatura	293
Použité zkratky	295
Jmenný rejstřík	298
Summary	302

K edici Traumata války

Kdo nežil před rokem 1914, nepoznal sladkost života – tvrdili někteří intelektuálové, kteří právě v té době dospívali a vstupovali do světa. Hořký, generačně vymezený povzdech si připomínal důvěřivou bezstarostnost, příjemné nálady a působivé prožitky vlastní době vcházející do 20. století a v ní existenčně zajištěnému kulturnímu prostředí. Od nového věku se čekaly změny, které se přiručí s ohromující technikou; užívat ji mělo především mládí, jemuž by ostatně celé století patřilo.

Sny o plné svobodě člověka, o prostoru pro jeho naplněný rozvoj však roztránila válka. Velká, světová. Stala se hrůzným neštěstím, ač zprvu na ně nevypadala. Její vojenští a političtí původci slibovali sobě i svým národům rychlá vítězství. Metropole válčících velmocí zažívaly nebývalé opojení. Válka měla příděch romantiky, vypadala na divoké a mužné dobrodružství. Naděje, představy, sliby byly ale brzy zahlceny blátem zákopů, rozstříleny v pochybných útocích, zadušeny nouzí a hladem v zákopích. Válka ochudila svět o miliony lidí, včetně nenarozených dětí, změnila ho politicky a duchovně. Západní mocnosti, Francie a Británie, zaplatily vítězství těžkými ztrátami lidskými, materiálními a psychickými, poražené Německé císařství a Rakousko-Uhersko vůbec zmizely ze světa, nebo se od základů proměnily.

Do mírového času se neodbytně promítal válečný zážitek, ve více podobách. Mnozí, kteří přežili, se válkou cítili „roztrhaní na kousky“. Mluvílo se o nich jako o „ztracené generaci“ a bylo to případné pojmenování, i proto, že mladí muži v příznivém věku se ničemu nenaučili, jen střílet, nic nebyli, snad se jen více dozvěděli o sobě a o lidech. Z válečné „ocelové koupele“ se vraceli starší, než ve skutečnosti byli. Přinášeli si však aspoň poznání hodnoty kamarádství, bez něhož se nedaly bitevní vravy a stravující utrpení v zákopech zvládnout.

Jak teď žít? – to byla naléhavá poválečná otázka, na níž ale nebyly jednotné odpovědi. Politikou vyjádřený výsledek války tvořil základní rámec života. Vítězové si ho určovali s jistým zadostiučněním, jím dostával jejich válečný zážitek světlé stránky. Byly patrné i v nově vzniklých státech patřících k úspěšné válečné straně. Objevilo se v nich i plno náhlých vlastenců. Zasažené mládí, které poznalo, že válka je především tragédie, se obracelo proti „otcům“, chtělo se odloučit od tradic a minulosti a přitakávalo i divokým experimentům. Revolucemi ovlivňovaný přechod z války do míru byl jimi poznamenáván citelně. Rychle si užít – to byla také odpověď na to, co měl představovat a naplňovat darovaný čas přežití.

Válečné nedávno se však nedalo zapudit ze života, z duší, z myšlení. Nutilo umělce zobrazovat tisícová i jednotlivá umírání, k nimž docházelo i v době, kdy byl na frontě zdánlivý klid. Zamítalo všechny příští války, a jen jejich připuštění budilo strach. Váleční propagandisté, „slovaři války“ a političtí dobrodruzi však nevyměřeli: porážení, co neunesli roztříštění svých mocenských snů a zmenšení velikosti svých států, bubnovali k odvetě. Dovolávali se trpící vlasti, která byla pro ně jen přenosnou dekorací. Vzályvali „zákopové bahno“ jako prostředí pravých mužů, i smrtící sílu války, opovrhovali mírem, který prohlásili za jedinou porážku, tu válečnou popřeli. Lež, na níž tato propaganda a s ní souvislá politika vyrůstaly, neměla krátké nohy, navíc byla pevně rozkročena. Do ideologií se vracela nenávist, která se pěstovala za světové války až k hysterii.

Válku odmítající válečný zážitek měl působit na morální svědomí světa a opravdu se zdálo, že mu dodá nová zdůvodnění, pomůže mu z únavy a slabosti. Dvacátá léta byla ostatně – přes ataky proti demokracii, která patřila k základním vítězům války – poměrně klidným politickým obdobím. Následující desetiletí už život hluboce politizovalo, i ničivým útokem na demokracii, jež v některých státech strádala vyčerpáním, nejistotou z hospodářských a sociálních problémů, obrannou nerozhodností. Zrodily se nebo se upevňovaly pravicové fašistické diktatury, jejichž vůdcové prohlašovali válku za krásnou a za zdroj formování člověka. Doba byla znovu podminována válečnou hrozbou.

Včerejší válečný zážitek vstupoval do politiky v další podobě. Strach z nové velké války spoluvytvářel i zdůvodňoval „usmiřovatelský“ vztah

západních velmocí k německým a italským anexionistům. Sdílely ho celé vrstvy obyvatelstva, rozsáhle ho šířili intelektuálové, ač by se od nich čekala vidoucí analýza nebezpečných směrů a vývratných následků mezinárodněpolitického vývoje. Doma diktatury varující hlasy umlčely, jejich nositele vyhnaly i zadusily. Z mírových smluv udělaly terče úskočné diplomacie, své země naplnily leskem uniforem a parád, vojenskými marši, slavnostmi zbraní. A jistojistými nadějemi, že příští válečný zážitek vyplní oslavná fanfára, bude prostoupen triumfem a stvrzením „rasové“ převahy.

Válečně tedy udeřil stát, v němž prožitek světové války byl dlouho svárem několika obsahů. Německá Třetí říše se rozhodla stvořit jeho podobu novou, jednoznačnou. Vycházel z její vyhlazovací války, která měla zahubit celé národy nebo aspoň určité vrstvy. Nespočetné vraždy se realizovaly různými drastickými způsoby. Němečtí nacisté si je nejdříve ozkoušeli na části svého obyvatelstva a pak je rozšířili do dobytých území. Vykonavatelů byl vždy dostatek. Byli mezi nimi i ti, kteří zažili první světovou válku. Zahlazovali zážitek z ní a přijímali nový.

Jeho samozřejmým základem mělo být válečné vítězství, o to nezbytnější, že válka obtěžkala její původce a nositele hrůznými zločiny. Nikdo z jejich účastníků nemohl pochybovat, že bude ještě krutější než ona „velká“ před čtvrt stoletím. Zároveň nabývala pro ty, kteří byli povoláni čelit expanzím a genocidám, nepochybný smysl. V předcházející „velké“ se smysl hledal těžko, byl nanejvýš dílčí, spojený s určitými národními hnutími, nebo s nutkavou touhou po překreslení hranic. Teď šlo o záchranu toho, co představovalo svobodu, morální hodnoty, humanismus. Smysl dodává sílu, odhodlání, odvahu i tvrdost. Smysl určoval i hlavní náplň válečného zážitku vítězů, z něhož se ale neztratilo nic, co činilo válku krutou. Její totální rozsah způsobil, že se nezahladitelně vepsala do životopisu příslušníků generací, kteří jí museli projít a přežili ji. I zázemí byla její přímou součástí, často s temnými osudy.

Pro poražené, zvláště pro Němce, byl výsledek války šokem umocněným ještě nekonečnými troskami reálnými i hegemoniálních snů a kořistných představ. Vytvářely postupně specifický válečný zážitek, v němž se také zapomínalo, či spíše nepřipomínalo, jaké zlo povstalo z útočné

válečné politiky a z dobyvačných válečných tažení. Únik se nevztahoval jen na vzpomínky. Studená válka zmenšovala rozsah i počty aktérů válečných zločinů. Válečná tažení vyznívala jako velitelské operace. Byla snaha nerozlišovat mezi oběťmi.

Proti takovým interpretacím působí reálný válečný zážitek prostoupený svědectvími a poznáním, co byla nacistická vyhlazovací válka. I generace, které ji neprožily, o tom vědí. Potřebují to vědět, má jim patřit 21. století.

Prof. PhDr. Robert Kvaček, CSc.

Úvod

Výzkum pachatelů se v západoevropské a americké historiografii stal samostatnou vědeckou disciplínou, která vychází z pramenů doby nacionálního socialismu. Přes množství studií a kolektivních biografii k různým skupinám pachatelů se pozornost upírá především k dozorcům koncentračních táborů nebo členům popravčích čet operačních jednotek. Bez jejich každodenního teroru a vraždění vězňů by systém táborů třetí říše nemohl existovat, ale ještě důležitější byli vzdělaní vědci, kteří se zabývali vývojem exekučních technologií ve svých laboratořích i přímo v táborech. Po válce se však jejich funkcí, až na pár výjimek, nezabývala ani policie a soudy, natož pak humanitní obory. Norimberskými procesy mělo být spravedlnosti učiněno zadost. Až v 60. letech minulého století, kdy byly hromadně otevírány procesy s válečnými zločinci v západním Německu, ukázala zdánlivě jednolitá masa zločinců svoji bohatou strukturu. Dvě skupiny pachatelů se přitom do té doby úplně ztratily z hledáčku vyšetřovatelů i veřejnosti. Byli jimi ti, kdo techniku vražedného systému vymýšleli, a ti, kdo ji obsluhovali. První skupina pracovala chladně racionálně na technických inovacích vražedných zařízení, aby druhá skupina nebyla zatížena dlouhodobým kontaktem s oběťmi, ale dokázala je rychle a bez sentimentu zničit.

V berlínském archivu jsem pročetl dochované záznamy Hlavního říšského bezpečnostního úřadu. Na jednom mikrofilmu jsem našel sérii dopisů, které se týkaly výroby plynových vozů. Šlo čistě jen o obchodní korespondenci doplněnou několika technickými listy, ke kterým nebyly žádné další informace. Zvědavost mě přivedla k pátrání po ústředních postavách a procesech vražedného systému. Od těch, kteří stáli za zvráceným nápadem, až po řidiče „zvláštních vozů“.

Rostoucí sadismus a naprosté pošlapání lidské důstojnosti nacistickými zločinci, objevující se v dostupných materiálech, mi práci neustále

ztěžovaly. Není běžné číst o tisícínásobných vraždách a o zdokonalování jejich provedení. První kapitola začíná případy „milosrdné smrti“ několika konkrétních obětí. Kapitola o vyhlazovacích táborech už hovoří o milionech zavražděných, kteří před svojí smrtí trpěli nezměřitelnou bolestí, ať už je bolelo jedem trávené tělo, nebo pohled na své umírající děti a rodiče. V programu euthanasie v Německu zahynulo sedmdesát tisíc obětí v letech 1939–1941. Ve vyhlazovacích táborech „operace Reinhardt“ a v Chełmnu v letech 1942–1943 dostačovala kapacita plynových vozů a komor k naprosté fyzické likvidaci sedmdesáti tisíc lidí během jediného dne.

Jsou to zvláštní počty. Když sportovní komentátor s obdivem hlásí, že se na fotbalovém stadionu sešlo sedmdesát tisíc fanoušků, nepřemýšlíte nad jejich osudem. Jsou to jen stěží představitelné počty lidí, sedadel, lístků na tribuny, housek k snídani, zkrátka kusů. Vůbec k té mase nelze přiřadit city... a přesto je nutné při čtení této knihy procítit každého z těch statisíců, které zavřeli do tmy a otrávilí spáleným benzínem. K pochopení jejich utrpení snad postačí výpovědi těch, kteří přežili, aby podali svá svědectví.

Opakem té anonymní masy je pomyslná hrst těch druhých, kteří válku přežili, aby se před soudem zodpovídali ze svých skutků. Bylo jich žalostně málo, víme vlastně jen o pár desítkách z nich, ale i to stačí na rozkrytí největšího zločinu na živých bytostech ve známých dějinách lidstva.

Od roku 1960 probíhaly ve Spolkové republice Německo první soudní procesy, které daly krutým zločinům nacistického režimu lidské tváře. Dělo se tak navzdory přesvědčení většiny západoněmecké společnosti, která viděla v trestání zločinců „Siegerjustiz“, tedy sarkasticky „spravedlnost vítězů“. Dopadení muži tvořili shodou okolností první krůčky od milosrdné smrti po průmyslové vraždění. Z dob jejich téměř neomezené vlády nad podmaněnými národy se dochoval jen zlomek dokumentů. O svých zločinech hovořili sami. Někdy s krajní nechutí přiznali jen to, co museli, jindy se již jako těžce nemocní a staří lidé zpovídali pozemské spravedlnosti, snad ve víře, že se nad nimi smiluje ta nadpozemská.

Západoněmecké soudní procesy, jejichž zápisy jsou ústředními prameny této práce, spojily tisíce obětí s nacistickými vědci a jejich pohůnkou, kteří vymysleli „stroje na smrt“. Případy nadaných chemiků Alberta Widmanna a Augusta Beckera či zapálených řidičů ve vyhlazovacích táborech, jakými byli Gustav Laabs nebo Karl Gebl, odkryly na dřevěném tmném prostředí výzkumných laboratoří a garáží Hlavního říšského bezpečnostního úřadu.

Odborná literatura, týkající se historie nacistického režimu, má takový rozsah, že bez problémů stačí pro samostatnou městskou knihovnu. O plynových vozech však dosud nevznikla ani jedna publikace, na rozdíl od nacistické „euthanasie“ nebo táborů „operace Reinhardt“. Je to způsobeno především nedostatkem originálních dokumentů z doby války, jež by mohly podrobně zachytit výrobu, nasazení a zničení těchto pojízdných komor.

Československá veřejnost se mohla s tematikou plynových vozů seznámit v prvních knihách Ladislava Šímy o Lidicích a Ležákách nebo o Norimberském tribunálu z pera Bohuslava Ečera. Pozornost se velmi rychle přesunula k plynovým komorám Osvětimi, o kterých napsali první knihu *Továrna na smrt* Ota Kraus a Erich Kulka už v roce 1945. Dodnes zůstává tato práce svojí autentičností nepřekonatelná a zasloužila si nespočetně opakovaných vydání v Československu i zahraničí. Na téma plynových vozů se v československé odborné literatuře zapomnělo na téměř pět desítek let. To neznamena, že by tisk a rozhlas nepřinášely zprávy z velkých procesů ze západního Německa, ovšem nevzniklo souhrnné zpracování problematiky. Československá filmová tvorba přinesla v éře „zlatých šedesátých“ nejméně tři desítky celovečerních filmů s válečnou tematikou. Historici se na rozdíl od umělců daleko více orientovali na dějiny odboje nebo politické konflikty, než na morální dilemata obětí a pragmatičnost pachatelů. Není ovšem pravda, že by se východoevropské státy chováním zločinců nezaobíraly. Naopak, nejpозději od Eichmannova procesu na počátku 60. let dokázaly Sovětský svaz, Polsko a Československo na základě přímých důkazů přesně pojmenovat tisíce zločinců a jejich skutky. Očekávané, ovšem odmítané potrestání těchto osob v západní Evropě se rychle změnilo sice v odpornou, ale

do značné míry v pravdivou propagandu. Až v 90. letech si oba tábory do té doby rozdělené Evropy mohly předat vlastní poznatky o nacistické minulosti a na scénu se začaly dostávat i docela nenápadné postavy „konečného řešení“.

V cizojazyčných, zejména německých publikacích představil zabíjení plynem státní návladní Adalbert Rückerl v obsáhlých dílech *Nationalsozialistische Massentötungen durch Giftgas* [Nacionálně-socialistické hromadné zabíjení plynem] z roku 1984 a *Nationalsozialistische Vernichtungslager im Spiegel deutscher Strafprozesse. Belžec, Sobibor, Treblinka, Chełmno* [Nacionálně-socialistické vyhlazovací tábory v zrcadle německých trestních procesů. Belžec, Sobibor, Treblinka, Chełmno] z roku 1977, nebo též izraelský historik Yzhak Arad *Belžec, Sobibor, Treblinka*. Velmi rozsáhlá je fenomenální práce československého Němce židovského původu z Prahy Saula Friedländera *Nazy Germany and the Jews* z roku 1998, jež ve dvou svazcích přechází od popisu pronásledování ke zničení židovstva v Evropě. Martin Gilbert zase přinesl svůj pohled na „konečné řešení“ v knize *The Holocaust. The Jewish tragedy*. Ve výčtu bychom mohli dlouho pokračovat.

Plynovými vozy jako mezistupni projektu euthanasie a průmyslového zabíjení v osvětimských plynových komorách se přímo zaobírala pouze německy psaná studie Mathiase Beera, která vyšla v mnichovském *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* v roce 1987. V úvodních řádcích začíná autor výčtem krycích názvů, které pro vražedný prostředek užívali ve své přísně utajené korespondenci sami nacisté. Víme tak, že vozy nesly přídomky jako „speciální“ nebo „zvláštní“ (se zkratkou „S-wagen“), popřípadě „odšívovací“ vůz („Entlausungswagen“) atd. Tak zní technicky strohé pojmenování z nacistického slovníku. Na příkladu Beerovy studie můžeme demonstrovat, že západoevropští historici mohli jen velmi omezeně reflektovat prameny z východní Evropy, které by je přivedly k jinému zdroji informací, než od pachatelů. Ve výpovědích svědků a obětí se objevují názvy plynových vozů, které odráží jejich strašný účel. Ruština a čeština shodně užívaly označení „dušehubky“. Polští svědci zase pojmenovali vozidlo jako „auto-pekle“. Rozsáhlý výzkum v archivech bývalého Sovětského svazu čeká teprve na své zahájení. Je však možné

spojit dosavadní znalosti z německých a rakouských archivů s poznatky z českých a polských dokumentů. Technologie konečného řešení vznikala v centru vývoje a řízení masových vražd v Prinz-Albrecht StraÙe, kde sídlilo gestapo, a ve vedlejší WilhelmstraÙe, kde sídlil říšský vůdce SS a Hlavní říšský bezpečnostní úřad. Tady měli své kanceláře Heinrich Himmler, Reinhard Heydrich, Heinrich Müller a další klíčové postavy nacistického režimu. Tady vznikaly u psacích stolů, rýsovacích prken a v přízemních dílnách nové technologie hromadného zabíjení. Dnes na místě rozsáhlého komplexu stojí velkorysá budova památníku „Topografie teroru“. Přestože počet obětí zavražděných v plynových vozech byl srovnatelný s obětmi zastřelenými nebo zplynovanými v komorách, nebyla v této významné instituci plynovým vozům věnována patřičná pozornost.

Bez pomoci kolegů a přátel by tato kniha nevznikla. Poděkování patří Janě Šplíchalové z oddělení pro dějiny Šoa Židovského muzea v Praze, Pavlu Zemanovi z Ústavu pro studium totalitních režimů, studentům Univerzity Karlovy v Praze Daniele Němečkové a Petru Tolarovi za důležité otázky a podněty k výzkumu. Bez příkladné spolupráce s archiváři z Archivu bezpečnostních složek v Praze, především Jitkou Bílkovou a Michaelou Kolouchovou, by nebylo možné vědecky pracovat. Martině Drýkové a Janu Němečkovi děkuji za kritické přečtení rukopisu. Za bezplatnou licenci k otištění fotografií, které výrazně obohacují tuto knihu, děkuji následujícím institucím: Archivu bezpečnostních složek v Praze, Archivu města Plzně, Centru Simona Wiesenthala ve Vídni, Památníku v Grafenecku, Regionálnímu muzeu ve Vysokém Mýtě, Spolkovému archivu v Berlíně a Ústavu národní paměti ve Varšavě.

Tato kniha popisuje tragický konec desetitisíců Čechoslováků bez eufemistického příkrášlení. Pragmatismus, nelidskost, sadismus, krutost a zvrhlost nacistů představuji čtenáři v syrové podobě dochovaných svědectví.

I.

Milosrdná smrt, operace „T4“ a „14f13“

Už od konce 19. století můžeme sledovat rozvoj sociálně-filozofického směru, jehož předsevzetím bylo zkvalitňování lidského genofondu. Biologové, lékaři nebo filozofové světového formátu vytvářeli definice nového typu člověka, jeho rozvoje a nových postupů k jeho vyšlechtění. Snažili se také předpovědět genetické predispozice jedince k „vrozené zločinnosti“ (Cesare Lombroso), agresivitě, homosexualitě i různým typům „psychopatických méněcenností“ (Julius Koch). Kriminalita se rázem změnila z problému sociálního v problém biologický, který je možné vyřešit vhodnou úpravou genofondu člověka. Jinými slovy, hodnocení zločinnosti v soudním procesu se přesunulo od právníků k lékařům.

Všeobecná bída a obrovské lidské ztráty v zákopech první světové války vyostřily pohled většiny italské a německé společnosti na okrajové skupiny obyvatelstva. S odkazem na Lombrosovy teorie nacisté rozšiřovali okruhy méněcenných občanů, jejichž možnost rozmnožování měla být znemožněna. Nucené sterilizaci tak měli být vystaveni duševně a fyzicky nemocní, mentálně postižení, epileptici, lidé léčení s nakažlivými nebo dědičnými chorobami (tuberkulózou, rakovinou), tuláci, práce se štítíci, psychopati, zločinci, prostitutky a další. Zatímco v době výmarské republiky nebyl sterilizační zákon přijat, po nástupu nacistů k moci v roce 1933 byl postoj lékařských a právních elit stále zřejmější. Z genofondu německého národa měl být, podle jejich názoru, odstraněn každý, kdo nesl znaky fyzického a psychického onemocnění či omezení. Od roku 1935 se nucená sterilizace nedotýkala jen Němců, ale postižení byli i občané ostatních států, kteří žili na území Německa. Zastupitelské úřady hlásily československým ministerstvům zahraničí, spravedlnosti

a vnitra desítky případů vynucené sterilizace ročně. Ironií doby bylo, že krajní zásahy do lidských práv a zdravotního stavu postižených řešil za československé občany ministr veřejného zdravotnictví za německou sociální demokracii Ludwig Czech, odpůrce a nakonec i oběť nacistů.

Už v díle *Mein Kampf* se Adolf Hitler odvolával na práce ve své době uznávaných vědeckých autorit, které dělily rasy na hodnotné a bezcenné. Kriminologický přístup k rasové otázce ve spojení s úvahami o jejich řešení sterilizací přivedl německou veřejnost k úvahám nad plošným zavedením „euthanasie“. Milosrdná smrt pronikla do literatury, rozhlasu, kin i učebnic. Organizovaná smrt se podmanivě vtírala do početních úloh i historických přednášek. Pro Hitlera nebyla euthanasie úkolem pro dobu míru, ale byla nechána až na začátek plánované války, kdy se pozornost veřejnosti přesune na frontové události. Není bez zajímavosti, že mezi dochovanými knihami z Hitlerovy knihovny, které prokazatelně četl, lze dohledat práci o využití bojového plynu jako prostředku hromadného ničení.¹ Možná právě Hitlerova hořká zkušenost z roku 1917, kdy jako voják po útoku plynem dočasně oslepl, jej přivedla na myšlenku využití jedovatého aerosolu k plošnému zabíjení svých odpůrců.

Zatímco se v létě 1939 konaly porady o rozsahu organizované smrti uvnitř spolehlivé části nacistické lékařské komory, přímou organizací byla pověřena soukromá Kancelář Vůdce za účasti říšského vedoucího Philippa Bouhlera a Hitlerova osobního lékaře Karla Brandta. Precedentem milosrdného usnutí pacientů se stal případ manželů, kteří se na Hitlera obrátili ve věci svého nevyлéčitelně nemocného kojence. Malý pacient, údajně slepý, s nevyvinutou horní a dolní končetinou a těžkou idiocí, ležel na univerzitní klinice v Lipsku a se souhlasem Vůdce mu byla injekčně podána látka tlumící srdeční činnost a dýchání. Tento případ vytvořil cestu pro další obdobně postižené. Počínaje 18. srpnem 1939, kdy byl vydán oběžník ministerstva vnitra, musely být všechny „nevzdelávatelné“ děti hlášeny nově zřízenému Říšskému výboru pro vědecký výzkum dědičných a dědičně podmíněných těžkých chorob. Smyslem nově vzniklého úřadu bylo vyhnout se jakékoliv kontrole státního aparátu

¹ Timothy W. RYBACK, *Hitlers Bücher. Sein Bibliothek, sein Denken*, Köln 2009.

a tím i prozrazení hlavních cílů a záměrů. Příprava na válku si vyžadovala uvolnění nemocničních lůžek, odborníků a ošetřovatelů. Zneužití vynikajících znalců ze všech lékařských oborů, především pak psychiatrie a neurologie, na sebe nenechalo dlouho čekat. Někdy po 20. srpnu, ale ještě před začátkem války v Polsku, se konala v malé zasedací místnosti říšské kanceláře první schůze lékařů a ředitelů velkých sanatorií a léčeben z okolí Berlína, ale i vybraných zařízení z území celého Německa.²

Na začátku jednání pronesl přední organizátor euthanasie z Kanceláře Vůdce, lékař Viktor Brack, krátkou řeč, ve které zdůraznil, že setkání je tajnou říšskou záležitostí, že lékařům účastnícím se chystaného projektu je garantována trestněprávní ochrana, a že účast každého lékaře je dobrovolná, aniž by v případě odmítnutí hrozilo nějaké ohrožení existence či kariérního vzestupu. Teprve pak Brack přednesl Hitlerovo přání, aby byla konečně vyřešena otázka euthanasie, při které měli pozvaní lékaři, jako odborní znalci nebo výkonný orgán, ručit za její provedení. Brack se samozřejmě zeptal na osobní postoj „bílých plášťů“ a když viděl obecný souhlas s připravovaným programem, přistoupil k nejdůležitějšímu bodu setkání, a sice formě zabíjení klientů nemocnic a léčeben. Konkrétní návrh nepadl, ale lékaři jednoznačně odmítali metodu vpíchnutí jedu. Brack si měl poradit s vytvořením takového způsobu, který by zabíjel „hromadně a lidsky“ a byl opět v rukou lékařů. Rozhodující vliv měl šéf lékařské komory dr. Leonard Conti, jenž byl znám svým nadšeným přístupem k „metodě oxidu uhelnatého“ a nebyl zdaleka sám. V osobním rozhovoru dvou chemiků dr. Augusta Beckera a dr. Alberta Widmanna vytanula celá zrůdnost plánované akce.³ Becker rozhovor popsal takto: (...) [Widmann] právě dokončil pokusy se zvířaty a došel k názoru, že použití oxidu uhelnatého je nejjistější, že CO je bez zápachu, bezbarvý a bez chuti. Když CO vstřebají červené krvinky, jsou zničeny a to vede k leukémii. (...) otázka použití CO byla právě rozhodnuta. Opravuji, tato otázka byla tehdy ještě otevřena. Měla být teprve rozhodnuta, nevím však kým. Znamenalo to, že první transport duševně nemocných měl být odložen, aby byl CO

² ZStL, Barch B 162–4339, Hans Hefelmann.

³ ZStL, Barch B 162–5066, Albert Widmann, s. 143.

vyzkoušen.⁴ Za dva týdny, tedy v polovině ledna 1940, bylo v Kanceláři Vůdce rozhodnuto o pokusu na lidech.

Nejdůležitější otázkou v procesu zabíjení nebylo „koho?“, ale „jak?“ usmrtit. Dr. Hans Kirchert byl po rozhovoru s jiným kolegou z Kanceláře Vůdce zpraven, že v připravované vlně eutanazie mají být usmrceny děti na nejnižším stupni osazenstva ústavů. Už při prvním rozhovoru obou pánů padlo očekávané číslo sedmdesáti tisíc hodných zabítí. Předpokládanou metodou usmrcení byla ve hře otrava kyanovodíkem a to ve vybraných, regionálně rozmístěných ústavech. Kirchert dostal nabídku vedení jednoho takového zařízení, dobrou finanční odměnu, výborné zázemí (byt, nová knihovna i rádio). O samotný proces zabíjení se měli starat členové SS, kteří však byli po dobu plnění úkolu z SS vyloučeni a zařazeni mezi běžný pečovatelský personál.⁵ Při dalším rozhovoru ještě během září 1939, předtím než nastoupil jako lékař Waffen-SS do Dachau, pomáhal formovat metodiku euthanasie dětí: *Při těchto rozhovorech byly probírány podrobnosti připravované akce, jako například přemísťování duševně chorých, uvědomění rodiny, potvrzení případů úmrtí a další. Konečně byl také probrán prostředek usmrcení, a sice z mého popudu. Neboť jsem věděl od Grawitze, že má být používán kyanovodík, který jsem jako prostředek zabíjení odmítal. Jak jsem řekl, kyanovodík jsem odmítal a byl jsem dotázán, jaký prostředek bych měl tedy na mysli. Na to jsem se vyjádřil v tom smyslu, že nejhumnějším prostředkem zabíjení přichází v úvahu snad jen oxid uhelnatý. Nato jsme diskutovali, že mrtvoly mají být páleny v krematoriích.*

Zajištěním výroby čistého oxidu uhelnatého byl pověřen Říšský kriminální institut (KTI) pod vedením Arthura Nebeho. Nebeho můžeme hodnotit jako člověka s kreativním myšlením, který hledal různé, mnohdy fantaskní formy zničení nepřítele ze zálohy. Při vstupu USA do války navrhoval H. Himmlerovi, aby se Německo pokusilo zmobilizovat těžké kriminálníky z amerického podsvětí proti vlastnímu státu, nebo za pomoci ponorek dopravit na pobřeží USA falešné dolarové bankovky, vpustit je do oběhu a tím „podminovat“ americkou ekonomiku. Bez

⁴ ZStL, Barch B 162–4339, August Becker, s. 993.

⁵ Tamtéž, Hans Kirchert, s. 736.

hlubších znalostí historie bychom mohli nad těmito nápady jen žasnout a s posměšným úšklebkem vyjádřit své pochybnosti o duševním zdraví a snílkovství Arthura Nebeho. Ale tiskárna falešných liber a dolarů v KT Sachsenhausem se stala realitou, stejně jako vylovení několika německých agentů na pobřeží USA v červnu 1942. Nacistický vizionář Nebe také vymyslel, vyrobil a vyzkoušel plynové vozy, které spolykaly stovky tisíc obětí.

Na počátku září 1941 vznikl tento pamětní obrázek u Sternberského jezera neda-leko Schwerinu. Na lavičce sedí několik členů týmu euthanasie. Zleva řidič Erich Bauer, znalci dr. Rudolf Lonauer, dr. Victor Ratka, prof. dr. Friedrich Mennecke, prof. dr. Paul Nitsche a dr. Gerhard Wischer. (BArch Freiburg, B 162 Bild-00680)

Widmann, Becker i Brack odjeli společně do ústavu v Brandenburgu, kde byla pokusná místnost již připravena. Chyběli pouze pacienti a CO, který vyrobila firma BASF v Ludwigshafenu. A. Becker prohlásil: *Dostal jsem úkol přivést tlakové lahve s plynem z firmy BASF a tyto pak rozděl-it do jednotlivých zařízení euthanasie. Jestli si dobře pamatuji, dostal jsem písemný příkaz z říšského kriminálního úřadu, který byl podepsán jeho vedoucím, kriminálním ředitelem Nebem. (...) Když jsem tento příkaz ob-držel, odjel jsem nákladním vozem, který byl překryt plachtou, a jedním řidičem (...) do Ludwigshafenu. (...) Naložili jsme něco mezi 10 a 20 kusy ocelových lahví s chemicky čistým oxidem uhelnatým. Tímto způsobem*

jsem přišel do jednotlivých zařízení euthanasie, totiž do Brandenburgu, Grafenecku, Sonnesteinu, Hadamaru, Bernburgu a Hartheimu.⁶

Tři dny po této okružní cestě se konalo první zplynování v Brandenburg. Přítomni byli vedle vedení a zasvěcených zaměstnanců „T4“ i veličiny lékařské vědy v Německu, prof. dr. Nitzsche, prof. dr. Heyde, dva ředitelé Grafenecku (dr. Schumann a dr. Baumhardt), ředitel Brandenburg (dr. Eberl) a další.⁷ Skupina třiceti pacientů-mužů byla rozdělena na dvě části. Jedné skupině vpíchlí lékaři jed, druhou odvedli do plynové místnosti, uzavíratelné vzduchotěsnými dveřmi. Plyn byl přiveden potrubím, které lemovalo místnost těsně nad podlahou a ve kterém byly provrtané otvory. Mechanismus byl napojen na tlakové lahve s CO: *Nemocní se posadili na lavice, které byly kolem obvodu místnosti. Po dobu dvaceti vteřin byl vpuštěn plyn. Náhle nemocní usnuli. Poslední klesli po asi čtyřiceti vteřinách. Z bezpečnostních důvodů byl plyn puštěn ještě asi padesát vteřin.⁸*

Vedle Widmanna sledoval zkoušku malým okénkem ve dveřích i Becker: *Poté co byl vpuštěn plyn, bylo vidět, jak se osoby po asi dvou minutách zhroutily. Během této doby vpravil doktor Widmann další skupině osmi pacientů injekce s jedovatou látkou. Každý pacient dostal jiný typ jedu nebo jinou dávku smrtelné látky. Testy s injekcemi vedly k rychlé smrti obětí, proto bylo všech osm mužů přeneseno do plynové místnosti a jako předešlá skupina byli i tito nešťastníci zaplynováni. O den později bylo na zkoušku zplynováno i čtrnáct zbývajících mužů. To už si jejich usmrcení mohl vyzkoušet některý z přítomných ústavních lékařů.⁹*

Oslovení kandidáti měli projít stvrzujícím řízením, u něhož zasedali i Reichsärztführer Dr. Conti a za ministerstvo vnitra Dr. Linden. Jako dobrovolný účastník na připravované euthanasii dětí a dorostu se schůzky účastnil i primář dětské kliniky, dr. Ernst Wentzler, který byl po válce opět úspěšným dětským lékařem. Dění na onom setkání potvrdil a dodal: *Ačkoliv jsem neměl nikdy nic společného s euthanasií dospělých, ani*

⁶ Tamtéž, August Becker, s. 1005.

⁷ Viz série výpovědí z jara 1961 ZStL, Barch B 162–4339.

⁸ ZStL, Barch B 162–5066, Albert Widmann, s. 144.

⁹ ZStL, Barch B 162–4339, August Becker, s. 1005.

s akcí T4, samozřejmě jsem věděl, že v jednotlivých ústavech jsou plynováni duševně choří.

Německo ani v době války nepřijalo zákon o eutanazii a vybraní lékaři byli pouze ústně ujistiáni o své beztrestnosti. Teprve v říjnu 1939 vydal Hitler dnes hojně citovaný zápis, kterým umožnil zahájení „milosrdné smrti“ z rukou lékařů pro tisíce pacientů i politických odpůrců. Dátováno k 1. září 1939 stálo v pověřovacím dopise: *Říšský vedoucí Bouhler a MUDr. Brandt jsou v plné odpovědnosti pověřeni předat oprávnění jmenovitě určeným lékařům tak, aby podle lidských měřítek nevyлéčitelně nemocným byla při nejkritičtějším posouzení umožněna milosrdná smrt.* Tato poněkud kostrbatá formulace nahrazovala zákon, který ale nikdy nebyl vydán, jelikož jej Hitler odsouval až do doby konečného vítězství. Odmítavou reakci veřejnosti by nemuselo zvládnout ani sebelépe připravené ministerstvo propagandy.

Na jaře 1940 si Vůdcova kancelář pronajala malý dům v berlínské Tiergartenstrasse 4. Vila v centru Berlína se stala místem hlavní úřadovny a plánovaná akce dostala krycí název „T4“ nebo také „Stiftung“ [nadace]. Naprostá většina oslovených specialistů se rozhodla k účasti z různých důvodů, především kariérních a finančních, jen několik málo jich se odmítlo spolupodílet na tajném projektu řízeném z nejvyšších pater třetí říše.

Od října 1939 začalo během jediného roku fungovat šest velkých lékařských zařízení jako centra likvidace fyzicky, psychicky a mentálně postižených osob. První zařízení pro zabíjení lidí bylo označeno jako „Anstalt A“ v zámku Grafeneck nedaleko Stuttgartu. Zámek byl obehnán ostnatým drátem, v rozích se tyčily strážnice a u vjezdů varovaly cedule svým nápisem „nebezpečí epidemie“. Samotná plynová komora byla zřízena v malé kůlně asi tři sta metrů od zámku. Oblast, ze které byli přiváženi pacienti, byla skutečně rozsáhlá a zasahovala až do severní Itálie. Na konci roku 1939 vzniklo v Brandenburgu „Anstalt B“, jehož personál přešel do nových prostor v Bernburgu po rozpuštění zařízení v listopadu 1940. Dalšími místy plynování lidí se stal Hartheim u Lince, Sonnenstein u Pirny a Hadamar u Limburgu. Hartheim a Sonnenstein byly určeny i pro sudetoněmecké pacienty ze tří velkých klinik v Opavě, moravském Šternberku a Dobřanech u Plzně. Dochované materiály neumožňují

zjistit, kolik pacientů bylo skutečně z těchto klinik deportováno do center eutanazie. Víme pouze, že z Dobřan bylo odesláno řádově dva tisíce sto vyplněných dotazníků, z Opavy tisíc sto a ze Šternberku přes dvanáct set osobních dokumentů. O těch stovkách pacientů v Sonnensteinu a Hartheimu bezpečně víme, že byli zplynováni.¹⁰

Lidé, kteří měli být do těchto zařízení převezeni, museli splňovat zařazení do jedné ze tří skupin: *V první skupině byli veškerí pacienti trpící na nemoci schizofrenie, epilepsie, senility, paralýzy a další Lues-onemocnění, slabomyslnost každé příčiny, encefalitidu, huntingtona a další neurologické konečné fáze onemocnění. Ve druhé skupině: veškerí pacienti, kteří se nacházejí trvale v zařízeních nejméně pět let. Ve třetí skupině: veškerí pacienti, kteří jsou vedeni jako kriminálně duševně nemocní, cizinci a ti, kteří spadají pod nacionálněsocialistické rasové zákonodárství.*¹¹ Není třeba zdůrazňovat, že naprostá většina obětí netrpěla bolestmi, nebyla na pokraji smrti a už vůbec nechtěla zemřít. Rozhodujícím kritériem pro zachování jejich životů byla schopnost pracovního nasazení při různých pomocných pracích, například v kuchyni, na zahradě nebo v dílnách. Ředitelé oslovených zdravotnických zařízení se museli v dotazníku vyjádřit zvláště k tomuto bodu. Z obavy, že jim práceschopní svěřenci budou odebráni do továrních hal, záměrně uváděli neschopnost jakéhokoliv přispění pacientů k válečnému úsilí. Do dotazníku se tak dostali jako práce neschopní i pacienti pouze lehce zdravotně znevýhodnění. S postupující akcí však prosakovaly zprávy o postupné likvidaci všech odvezených práce neschopných pacientů. Lékaři i ředitelé nemocnic a psychiatrických zařízení odmítali další vyplňování dotazníků, aby se vyhnuli zapojení do celého procesu. Naopak lidé, jako byl dr. Mauthe z württemberského

¹⁰ Stephanie SCHMITT – Petra FUCHS – Gerrit HOHENDORF, „Akce T4“ v říšské župě Sudety na příkladě župních léčebných a ošetrovatelských ústavů ve Šternberku na Moravě, Opavě a Dobřanech u Plzně na základě fondu R179 Spolkového archivu v Berlíně 1939–1941, s. 79–116, in: Michal ŠIMŮNEK – Dietmar SCHULZE (edd.), Nacistická „eutanazie“ v říšské župě Sudety a Protektorátu Čechy a Morava 1939–1945, Praha 2008.

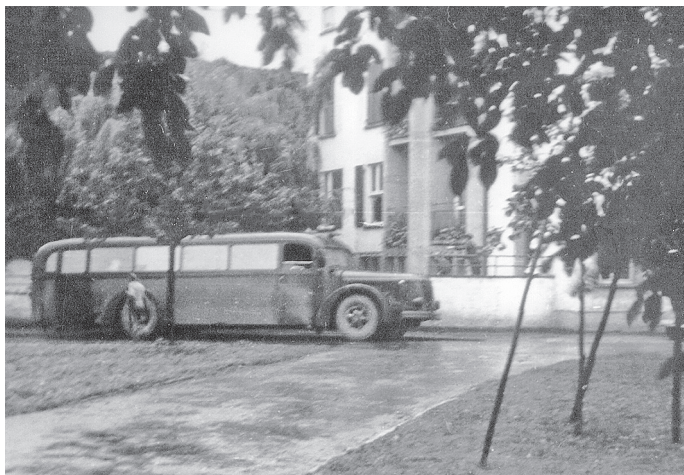
¹¹ Eugen KOGON – Adalbert RÜCKERL, Die nationalsozialistischen Massentötungen durch Giftgas, München 1984, s. 37.

ministerstva vnitra, odmítali žádosti ústavů o bezodkladné vydání pacientů zpět do zařízení, přestože tak mohli učinit i podle tehdy prosazovaných regulí. Po těchto zkušenostech některé ústavy ani nežádaly své svěřence zpět z dovolených nebo v utajení žádaly příbuzné, aby si ihned své rodinné příslušníky odvezli.

Mnohdy očividné neplnění příkazů vedlo vedení „T4“ k vyslání revizních lékařů nebo jen mediků, aby přehodnotili rozhodnutí svých vzpurných kolegů. Komise fungovaly velmi povrchně, protože se prakticky vůbec nesnažily o prohlídku pacientů, ale dotazníky vyplňovaly na základě prohlášení a domněnek ošetřujícího personálu. Vyplněné dotazníky pak putovaly do centrály „T4“ do Berlína, kde byly uloženy v aktech konkrétního pacienta, a tři další kopie dostali posuzovatelé z řad spolupracujících lékařů. Červeným plus nebo modrým mínus rozhodli o smrti či životě pacienta. Na základě těchto dotazníků pak centrála vyzvala převozní firmu *Gemeinnützige Krankentransport GmbH* ke svozu pacientů do jednoho ze šesti vybraných zařízení.

Velký časový tlak vedl posudkové lékaře k tomu, že celé dotazníky ani nečetli. Mnoho pacientů, jak se ukázalo po válce, bylo dále léčeno, ačkoliv byli označeni „červeným plus“. Jen díky ochotě některých lékařů v průchozích zařízeních nebyli tito pacienti vydáni ke zplynování. Šlo však o výjimky, které prokázaly, jakým způsobem asi fungovalo hodnocení stavu obětí. Viktor Brack, který měl jako úředník s pseudonymem „dr. Jennerwein“ konečné rozhodnutí, nechal zlikvidovat pacienty se zdůvodněním, že uprostřed války prostě potřebuje lůžka a lékaře v nemocnicích a léčebnách. U každé ze šesti „klinik“ fungovala skupina tří až čtyř řidičů s omnibusy, kteří sváželi pacienty z určených ústavů. Bez vědomí příbuzných byli pacienti a chovanci převezeni, a teprve dodatečně o tom byla jejich rodina informována. Osobní nebo i telefonický kontakt byl zapovězen z *důvodů spojených s říšskou obranou (...) na základě rozhodnutí říšského komisaře obrany.*

Odvoz chovanců a pacientů probíhal často ve vypjaté atmosféře. Někteří lidé nechtěli do vozů nastoupit a projevovali krajní nedůvěru v tmavé automobily se zataženými roletami nebo zamalovanými skly. Nebylo důležité, jestli nastoupí všichni vyžádaní, ale jestli bude odpovídat počet

Převoz dětí i dospělých pacientů z léčeben v celém Německu a Rakousku do plynových komor zařízení „T4“ zajišťovaly „šedé autobusy“. (GG)

transportovaných. Zprávy o stavu pacientů po odvozu dorazily do původního zařízení až řadu týdnů po jejich smrti. Ani ředitelé léčeben neznali cíl autobusů, které opouštěly brány jejich klinik, stacionářů a hospiců. Znal je však doprovodný personál. Edita Korschová doprovázela desítky transportů pacientů jako jejich ošetřovatelka. Od ledna 1940 pracovala

v Grafenecku. Po skončení úkolu tohoto zařízení byla přeřazena do Hadamaru, kde roli ošetřovatelky plnila až do května 1944: *Jak v Grafenecku, tak také v Hadamaru jsem byla činná jako ošetřovatelka nemocných. Když byly prováděny transporty nemocných v omnibusech z ostatních ústavů do Grafenecku a Hadamaru, byla jsem činná jako jejich doprovod. (...) Že nemocní budou zabiti, mi bylo známo. Už před začátkem akce jsem byla společně s dalším pečovatelským personálem od jednoho mně neznámého pána upozorněna, že se podle zatím ještě utajovaného zákona dostane duševně chorým pacientům milosrdné smrti. Současně jsme byli povinováni přísným utajením. Když dorazily transporty do místa určení, přišly nejprve do běžného sálu, odkud byly postupně předvedeny jednomu lékaři. Při tom se mohlo stát, že někteří nemocní byli vyřazeni a dotčným lékařem posláni zpět do jejich původního ústavu, protože podle názoru tohoto lékaře nebyli tak vážně nemocní, aby spadali pod tento zákon o milosrdné smrti. (...) Plynová zařízení jako taková jsem neviděla, ale bylo mi známo, že plynové komory jsou maskovány jako koupelny a sprchy.*¹²

Personál obsluhující plynové místnosti byl do sebe uzavřenou komunitou, ale podrobnosti o jeho činnosti pronikaly i do výrazně širšího prostředí léčebny. Jedna ze zkušených a dlouholetých ošetřovatelek Käthe Hochbarthová pomáhala při předání transportů do rukou lékařů programu euthanasie: *Vzali jsme nemocné do takzvaného předsálí, tady se museli vysvléknout a bylo jim sděleno, že se budou koupat. Jak místnost pro zplynování vypadala a jakou formou zplynování probíhalo, nevím. Měla jsem pouze jednou nebo párkrát příležitost do této místnosti zběžně nahlédnout. Zjistila jsem, že má rozlohu asi 20 m². Kolem dokola byly u stěn postaveny lavice. Oběti, které byly podle mé znalosti téměř výlučně duševně nemocí, se musely na tyto lavice posadit a pak byly zplynovány. Zplynování provedl podle mého názoru vedoucí ústavu dr. Baumann.*¹³

Chovanci se museli v šatně vysvléknout a následně byli fotografováni. Tyto snímky byly dodatečně vloženy do evidenčních archů a zaslány do Berlína. Prohlídka před lékařem byla pouze formalitou ke zjištění

¹² ZStL, Barch B 162–4339, Edith Korsch, s. 749.

¹³ Tamtéž, Käthe Hochbarth, s. 805.